

Oksüümoron: sürrealistlik oksüümoron

Käesolev käsitus ilmestab paradoksi, et sürrealism ja oksüümoron võivad olla sügavuti vastandid. Neid mõisteid on võetud nagu sukka ja saabast, ja põhjusega, sest sürreaalsed teosed on vastastikseoses oksüümoronidega. See tundub aga pinnaline arusaam, kuivõrd sürrealism peaks välistama teadlikke konstrukte, mida oksüümoronid valdavalt on. Juhuoksüümoron võib olla algupärane ja loomulik, kuid nende kõnekujundite ületulv ilmutab juba kavakindlat eufooriat.

Kui olla mõne autori peale mõtelnud ja temast kirjutanud, siis lõpuks settib juuretis, n-ö päevajääk (sks *Tagesreste*) – nagu ütleb Freud¹ –, mis vaadeldud loomingut kannab. Selle saab sõelale võtta ja vaadata, on see objektsioon või abjektsioon. Ilmar Laabani puhul sai mul selliseks kaljapäraks oksüümoroni mõiste.² Sürrealistliku Laabani absurdimõnule juhtis esimesena tähelepanu Aleksander Aspel.³ Terminit küll poetamata tõi ta esile kandva ja läbiva sisemise vastuokslikkuse, patafüüsilise huumori, poleemilise energia, vastandite totaalse sünteesi ja tähenduste dissonantsid.⁴ Need määratlused võtabki kokku katakreetiline metafoor *oksüümoron*. Tõe-

poolest, „Ankruketi lõpp on laulu algus” (aga mitte järgnevad „Mitte-terad”) näib olevat triiki oksüümoronlik. Kuna mujal selle kujundliku võtte ülekülvi ei kohta, tunnukse see iseloomulik just sürrealismi meetodile (seda sõnapaari võib muidugi samuti oksüümoronina võtta). Siiski, lähemalt sirnates Laabani luuletustes oksüümorone just ei voha, nagu esialgne mulje tekib, aga mõju ei määra hulk, vaid sisuline erikaal. Ja see erikaal näib tõepoolest raske, kaaludes üles tavalisema metafoori, kuigi tolle kogused on nähtavalt suuremad. Eks ole põhjus ka selles, et metafoor, olgu kui originaalne tahes, on luules eeldatud, rutiinne võte, mille kobarad kipuvad tapeediks luituma. Vastuolust kiiskavad oksüümoronid ei ole aga triviaalsed troobid ja paistavad oma enneolematuses kaugele, mõjudes virgutavalt.

Laabanit ma isiklikult ei tundnud ega otsinud temaga suhtlust. Nii et kaissu ma ei kippunud. Kuulasin Laabanit paar korda Tartus ja Elvas, kui ta oli siin käimas taasiseseisvumise hakul. Luulur Jaan ja Tegova Enn rääkisid mulle hiljem, kui nad olid juba halvatud Laabanit külastanud, et too kiitnud väga mu „Merlini aaret” (1998). Mõeldav, et ta pidas eriti silmas piltanogrammide tsükli „OK, ASTRAAT”⁵ – olgu siis, astraalkעה, teeme meie samuti –, mis pidas dialoogi Rroosi Selaviste paragrammiga „O kastraat!”⁶ Vahest pidas ta silmas ka mu psühhoanalüüsi kalduvat käsitlust „Kivikõuekõha”⁷.

¹ S. Freud, Unenägede tõlgendamine. Tlk A. Lill, M. Tarvas. [Tallinn:] Tänapäev, 2007, lk 212, 244, 251, 500 jm.

² Vt A. Merilai, Ilmar Laaban. – Eesti kirjanodus paguluses XX sajandil. (Collegium litterarum 9.) Toim P. Kruuspere. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008, lk 522–530.

³ A. Aspel, Sürrealism ja Ilmar Laabani „Rroosi Selaviste”. – Mana 1959, nr 1, lk 17–33.

⁴ Samas, lk 26, 29–30, 32–33.

⁵ A. Merilai, Merlini aare. Luulemärss 1994–1998. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 88–108.

⁶ I. Laaban, Sõnade sülemid, sülemite süsteemid. Koost J. Malin. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 165.

⁷ A. Merilai, Kivikõuekõha. Ilmar Laabani luule psühhoanalüüs. – Keel ja Kirjandus 1993, nr 5, lk 257–263.

Määratlus

Mis on oksüümoron? *Oxys* tähendab kreeka keeles 'hapu, terav'. *Moros* on 'loll'. Kokku saab teravmeelse lolluse, taibuka rumaluse. Ladina vaste on *contrapositum* – vastandasetus.⁸ Kõrvutine termin on *syneciosis* (*sünoikiosis*) – kooselu, ühiselu. Oksüümoron on epigrammiline, paradoksne, vaimukas võte, kus vastuolulised mõisted liidetakse kokku. Nagu *helisev vaikus, kuum lumi, elav laip, kole tark* jne. Elulisi näiteid: *töötu ema, elukindlustus, lennukitoit, kondita ribi, vaba kana, sõbralik lahutus, õnnelik surm...* Oksüümoron on tihendatud paradoks, kahe antonüümi järjestatud paar. Kunagi olid kuulsad Hegeli filosoofilised oksüümoronid, millega ta püüdis ületada Kanti: *konkreetne universaal, meeleline kaemus*. Teoloogiline oksüümoron: *kolmainesus – tule taevas appi!* Mõistusele jaburused ületatakse usuga, õpetas Tertullianus: *credo, quia absurdum est*. Selleks tuleb käia Augustinuse teed: *festina lente*. Oksüümorone armastab poliitika, mis tahab valitseda kõike korraga, tühistades vastuolud. Tüüpilised Orwelli düstoopilise romaani „1984” topeilmõtted ehk kaksisoimad: *vabad valimised, helge tulevik, tuntud nuhk, juhitud demokraatia, Vene rahukaitsjad...*

Oksüümoroni tuntakse Horatiusest Petrarcani. Muidugi leiutati see „juba antiigis” – ja meil „juba rahvaluules”. Eri-line lemmik oli see barokis, nagu Luis de Góngora kontseptismis ja Giambattista Marino manierismis, Eestis aga Artur Alliksaare vohavas vabavärsis. Hästi sobis see religioosseile müstikutele, nagu John Milton ja John Keats. William Shakespeare poetab seda võtet varrukast: „Oo, raske kergus, tõsimeelne mänglus, / pealtnäha

kena vormi maotu kaos, / sulgkerge tina, helge suits, külm leek, / erk uni, haigeervis, palav jää – / ma armastan, kuid armastust ei näe! / Kas sa ei naera?” („Romeo ja Julia” I vaatus, 1. stseen, tlk Georg Meri).⁹

Oksüümoron on selgesti üks antiteesi alaliike, nagu ka kontrasti liike. Teisalt on see katakrees ehk väärtarvitus, kuna sõnu kasutatakse vasturääkivalt nende juurdu nud tähendusele: sõnaraamatunäide on *hirmus ilus*. Kui kaasatud on meelte tajud, on tegu ühtlasi sünesteesiaga: *magus piin, jääne kõrvetus, valutu ravi, pime lõhn, nähtamatu niit*. Kuivõrd vastuolulisse dialoogi tõmmatakse kaks vastandlikku tähendusvälja, + ja – laeng, on see samal ajal irooniline mehhanism, mis tähendab eita vat jaatamist ehk vastuolulist koostööd. Iroonilise ütluse musternäited on ühtlasi oksüümoronid: *tark eesel – öeldakse nii, aga mõeldakse naa*.

Oksüümoron on metafoori eriliik. Laabani luules võib täheldada skaalat, kus metafoor läheb üle pooloksüümoroniks ja sealt edasi täisoksüümoroniks. Nii et pool- ja veerandtoonid on täiesti eeldatavad. Joonlaud ei teki ainult semantilisel, vaid ka süntaktilisel teljel: oksüümoronlikud fraasid võivad üle kasvada lauseteks või koguni lõikudeks, mis kalduvad laiendatud metafoori (ingl *conceit*) poole, kus *pilv pükstes* hakkab oma elu elama, nagu juhtus Vladimir Majakovskil. Selliseid avaratumisi leidub eriti Uku Masingul, kelle kujundlikud sisekaemused paisuvad müstiliseks teoloogiaks. Andres Ehini patafüüsilised süžeed, kus leitud detailid loovad enda ümber fiktsionaalseid maailmu, kasvavad silmanähtavalt välja oksüümoronlikest tuumadest. Nii et fraasid võivad käituda kui tüvitekstid, fantaasiajuhendid: *koerkorterid ja udusulistajad*.

⁸ Vt The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. Toim A. Preminger, T. V. F. Brogan. Princeton (N. J.): Princeton University Press, 1993, lk 873.

⁹ W. Shakespeare, Kogutud teosed. Tlk G. Meri, R. Sepp, J. Kross, H. Rajamets. [Koost E. Banhard.] [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus, 2014, lk 1067.

„Tigude müstiline selgroog“

Laabani tekstide vaatlus näitab, kuidas oksüümoroni abil kehtestatakse sürrealistlikku pildistikku ja lugu. Kord juba kehtestatud, võivad oksüümoronid isegi pildilt taanduda ja tavametafoorika tuleb tagasi. Kuigi absurdne oksüümoron rabab jalust, tajutakse siiski, et see kooslus on teadlikult otsitud ehk intellektuaalselt konstrueeritud. See hakkab vastu bretonlikule automaatkirjutuse programmile, mis ei ole vist kunagi õieti tööle hakanudki. Kohvermõiste *sürrealistlik oksüümoron* tundub olevat ise oksüümoron ehk vastuoluline, end tühistav kooslus.

Kui võrrelda Laabani poeetikat kahe uuema luuletajaga, siis vähem kistud tunduvad olevat Marko Kompuse assotsiatiivsed kujundid. Need ei tekita vastandlike mõistete laupkokkupõrkeid, pigem mõningaid nihkeid, mis mõjuvad pooloksüümoronina. Kuigi ka Kompus paistab teadlik olevat lähtesõnade semantikast, millele leiab mitte just otsesõnu vastanduvat, aga ikkagi selgelt eristuvat ja nihkunud paari, mis alusega väevõimul kokku keevitatakse: *bussiuks rinnanibuga, kotletikõha oksakohad, kõhiv ööpott*.¹⁰ Samas on Erkki Luugi sürris oksüümoron harvem külaline ja eristub juurdunud triviaalsüsteemist: *praetud mantel*,¹¹ *nutab depoo*,¹² *jõgi kandiline*¹³ – seda tüüpi paradigmalisi näiteid võib tikutulega otsida. Fraasi *depoo kuldne selgroog*¹⁴ mõjutaja on kahtlemata

„Ankruketi lõpp on laulu algus“, mis on mõistetav, et „depoo käikudes / säutsub kuldne leenin“,¹⁵ sest „trotskistliku“ Laabani mõjuga kaasneb klassikaline oksüümoron. Pooloksüümoronlik on Luugil terviksalm: „põldudel vedelevad / üldised talumehed; / lahtivõetud, laulvad, / paratamatud talumehed“.¹⁶ Ühtlasi sellised värssid nagu „höissaa! höissaa! / metsa vahelt paistab / metsavahi kuldne katus“:¹⁷ metonüümiline metafoor nagunii, aga õrnalt oksüümoroni poole kalduv. Nõnda on Kompusel ja Luugil mitmetine oksüümora olemas, kuid mitte sama priskelt kui Laabanil, kelle jaoks see on fundamentaalne. Kuid noortel poeetidel on see pigem kaasnev, mitte rajav nähtus, mis esindab võimalda ehedamat ehk vähem konstrueeritud ja vabamalt voolavat sürrealismi.

Niisiis, etteütlevalt: Laabani „Ankruketi ...“-luule on kobaras metafooripõhine. Sellel täidlasel taustal fokuseerib ta aeg-ajalt täisoksüümorone, mida ta võimendab üle pooloksüümoroni. Asetan järgnevates näidetes *puhtmetafoorsed* fraasid kursiivi, *pooloksüümoronidele* tõmban alla joone, **täisoksüümoronid** võõpan rasvaseks.

Laabani juhtpoeemi „Ankruketi lõpp on laulu algus“¹⁸ pealkiri on noodivõtmena puhtmetafoorne. Esimene värss „See oli lapsepõlve lumine tarkus“ on küll katakreetiline metafoor, aga ainult osaliselt vastandlik väljendus. Edasi võimendub täisoksüümoron – mis ulatub kohati lause ja lõigu tasandile – aktiivsel metafoorsel (ja võrdleval ehk eelmetafoorsel) foonil:

¹⁰ M. Kompus, Poeedinahk. [Puka:] Une-noppija, 2014, lk 7–9.

¹¹ E. Luuk, Meie inseneriteaduse suurhäire. [Tartu:] ID Salong, 2008, lk 7.

¹² E. Luuk, Pideva Ja Silmanähtava Pöögelmänn. Kommunistlik revolutsioon Kuul. [Tartu:] ID Salong, 2008, lk 18.

¹³ E. Luuk, Valgus tareaknas. [Tartu:] ID Salong, 2008, lk 9.

¹⁴ E. Luuk, Pideva Ja Silmanähtava Pöögelmänn, lk 19.

¹⁵ Samas.

¹⁶ E. Luuk, Valgus tareaknas, lk 13.

¹⁷ Samas, lk 15.

¹⁸ I. Laaban, Sõnade sülemid, sülemite süsteemid, lk 45–47.

Tähtede okstel ja kivide kellis
 keset **äikese seebimulle** ja eesriide taga
 milles *lüümisid peopesade jäljed*
mängisid liivaterad
 oma kiiret hämarat mängu
 nagu puhunuks tuul tasa üle kaetud laua
 nagu muutunuks veeks **lindude kuld**

Kalad rändasid trepest üles-alla
magasid heinakuhjade all
nad sündisid päikese unustushetkist
nende surm oli kerge iil
 mis sasis **kristallide juukseid**
naeratustekaevu pilkases õõnes

Vaikselt troonis välkude majesteetsus
mere täisluuletet paberilehe kohal
 veel **käisid ulmad alasti**
 veel oli **marmoril piima maik**
 veel sigis **lüümeid linde**
 aastate põgusaist puudutusist

See oli *noorukiea aken* täis verepiisku

Ärkasid haavapuude read **terasjõgede** kaldail
 avanes tähistaeva kohutav rõup
 ärkasid soolassemaetud trummid ja krohv varises suult
 mis haigutas kaames müüiris
 lehviva keele ja söestunud hammastega

Poeemi kaks järgnevat lehekülge on aga üllatavalt oksüümoronivabad, kuigi tugevalt absurdimetafoorsed, enne kui viimane salm (pool)oksüümoronilikult puänteerib:

Ankruketi lõpp on laulu algus
 valguskiire lõpp on tantsu algus
 teiselpool vett teiselpool tuld
 ootab **virmaliste määratu leib**

Tekib mudel, mis leiab kinnitust ka paljude teiste Laabani tekstide vaatlusel: oksüümoronid käivitavad ja kehtestavad

sürrealistliku pildistiku ja narratiivi, mis võib jätkuda juba tavakummalistes metafoorides, mis ei ole tingimata katakreetiliselt ilmvõimatud.

Hääks võrdluseks on luuletus „Lips ümber suitsusamba”:¹⁹ taas tõuseb esile oksüümoronilik tuum – „**piimklaasist peopesadel**”, „**nöörist hambad**”, „**viinavaadid-triiphooned**”, „**õrnuse nüri pliiats**”, „**kalade sõda**”, „**okastest seebimullid**” –, mis hajub ära enne teksti paksult tavametafoorset (pooloksüümoronilikku) lõppu:

¹⁹ **I. Laaban**, Sõnade sülemid, sülemite süsteemid, lk 64.

Päikese haavad kattuvad tigudega
 õiekarika põhjas vaikib kahur
 pilkane nali lõbustab lendurit
 kelle seljal
 tõuseb komeet nutva pea ja kivist sabaga
 võngub kaal ühel kausil libu ja teisel
 luik.

Olgu idee kinnituseks ehk kolmandaks
 kui kohtuseaduseks hümn „Autoportree”,²⁰
 mis on paksult oksüümorone täis nagu
 mõni merelaid kormorane. See on huvitav
 tekst ka selles mõttes, et poeetilist auto-
 portreed retoorilise vormeliga „ma olen
 see ja too ja noo...” võib pidada omaette
 žanriks, mida ei ole veel teoreetiliselt kir-
 jeldatud. Eesti luules ei ole see vorm sugugi
 haruharv nähtus.²¹

²⁰ Samas, lk 65.

²¹ Fiktiivse autoportree žanr näib enamasti esin-
 davat laiendatud metafoori. Väike antoloogia:

„Ürgmets olen – oksad täis lindude vilet, /
 soravalt voolavat lauluviisi, / millele rähnid
 taovad takti” (Johannes Semper);

„Mina, Jaani ja Malle / poeg August Alle, /
 mollusk maakera kamaral, / ent julma aja
 väraval / olen karistai, kes tulisulega / märgib
 üles te nurjatud teod, / rahaahned rasvased
 peod!” (August Alle);

„Laman selili ja olen / enda meelest rehe-
 ahi. // Üle minu käivad parred, / minu päratu-
 mas keres / lõomab, õhkub tulekahi” (Bernard
 Kangro);

„Minul on karvased sääred / ja karvane
 rind. / Kogu küla peab / ahviks mind” (Kalju
 Lepik);

„Mu hinges koos on munk ja sübariit. / Ei
 tea ma, kumba enam, kumba vähem. / Kesk
 aja hallust kõen kui tuliriit / ja otsin kõige
 kiuste elulähed; – Olen nõõril tilkuv pesu. /
 (Välja arvatud rinnahoidjad.) / Olen lapik
 lagritsapudel, millega tähelapsed tüdisid män-
 gimast” (Artur Alliksaar);

„Ma olen inglitiivale tilkuv / jõuluküünel /
 ma olen vastlakukli vahukoor / mis mu oma
 vuntsidesse kinni jääb / ma olen mihhklipäeva-
 se oina / veri tõurastaja noal / olen iluuisutaja

Ma olen kanatiib mille on kulland raju
 ma olen **jäämäe öökuub** ja köietantsija
 nutt

ma olen **automootor mis õgib**
 sipelgaid

ma olen must lipp ahvi peos

Ma olen **kogelev vanker linnutee**
 kraavis

ma olen **sülekoer-käsigranaat**
 ma olen **Peipsist õhumullina tõusnud**
 kell

mille osuteiks on haug ja pussiga
 jälitav tint

Ma olen **leinava ema rõve tants**
 ma olen **kevade viiludeksaetud**
 käepide
 mul on **võltshabe külmast aurust, ma**
 olen

välgus peegelduv koi, ma olen ...

Kesköö haarab taskust lumise revolvri
 mere kohal tiirleb **peeretavaid päikesi**

jaanipäeval jään / olen oma hingerikkuse
 mardisant” (Andres Ehin);

„Ma olen kandiline maamees, / hall ja tõsine
 nagu raudkivi” (Mats Traat);

„olen ema, naine, armastaja, / päevadele
 vastu mineja, / andja, saaja, leidja, luuletaja, /
 sünnitaja, surma mineja” (Katre Ligi);

„Ma olen meeletu laps / keda kõik kodus
 armastasid / ent kes põgenes sealt ära / ühel
 ööl kui väljas kohises tuul // ma olen tiivuline
 seeme / mille sa rebisid puu küljest lahti; – Ma
 olen madalal sündinud / mu hälli on varjanud
 rohi / ma olen madalal sündinud / kuid siia
 ma jääda ei tohi” (Jaan Kaplinski);

„Valge kala ujub läbi metsa / pilv hääletus
 ookeanis / Ma olen selle kala südames” (Ene
 Mihkelson);

„„Sa oled vulkanist?” / keegi on kysinud, /
 mina nüüd vastan / „Ma olen vulkanism”
 (Jim Ollinovski);

„olen kärjekujulise universumi suur unine
 emamesilane / kes magab üksi / oma taru-
 vaikusest voodis / keset tumedat talve” (Kris-
 tiina Ehin).

ma olen **suur segadus rongkäigus**
ma olen nõgi ma olen voorus ma olen
tuul

Ma olen **tigude müstiline selgroog**

Üleminekul tavametafoorikast eri-
 metafoorikasse on ilmsed, oksüümoron
 on käivitusmootor. Kui tuurid on kord
 juba üles võetud, siis võib ka madalamatel
 pööretel põhimootorile üle minna. Vahel,
 nagu selleski tekstis, jäävad aga mõlemad
 mootorid korraga töösse.

Laabani varased tekstid vastandasetusi
 ei harrasta ega ka mõned „Ankruketi ...”
 (eeldatavasti varasemast ajast pärit) kuh-
 juvate metafooridega tekstid (näiteks
 „Kalendrileht”, „Igapäevane meri”, „Sauna-
 laval”, „Hermafrodiidi menüü”, „Roman-
 tiline päikeseloojak”, „Ei ole ulmi” jmt).
 Võiks arvata, et uue kujundliku võtte järele
 haaras ta inspiratsiooni ja intensiivsuse
 kasvades, ehitades teise korruse esimese
 peale.

Ülereaalsus

Juhtub ka seda, et elu ise pakub uskuma-
 tuid oksüümorone, mis ei olegi fantastili-
 sed fiktsioonid, vaid ajaloolised juhtumid,
 kus tavareaalsust ületav realism on teoks
 saanud. Olen ikka pidanud värssi „Ma
 olen leinava ema rõve tants” absurdse
 oksüümoroni arhetüüpseks näiteks. Aga
 tuleb välja, et see on realistlikust realist-
 likum kirjeldus, mis viitab 1518. aasta
 Strasbourgi katkule, mil oma surmahaige

poja uputanud Frau Troffead tabas äkitselt
 tantstõbi, mis nakatas tervet linna. Kram-
 pides massihüsteeria põhjustas arvatavasti
 katkumürkide toime. See ongi päritolu-
 pärane sürrealism, kui võõritav elu ületab
 võõritavat kunsti. Bernt Notke „Surma-
 tants” tuleb pähe – nagu kahtlemata ka
 Laabanile –, mis kujutab samuti musta
 surma makaabrit, aga veelgi varasemast
 ajast. Hilisemaks näiteks on revolutsioo-
 niline hopakk, mis niidab ka kükktantsu
 vihtujad endid maha.

Hästi koduselt tunnevad oksüümoro-
 nid end kvantmaailmas: lainelised osake-
 sed. Jõuab kätte kvantteoreetilise kirjan-
 duse²² ja selle teaduse järg²³.

Käsitus põhineb ettekandel „Laabani
 oksüümoronid kui *tigude müstiline*
selgroog”²⁴

ARNE MERILAI

²² Vt **M. Kõiv**, Päev. Tartu: Akkon, 2004;

A. Merilai, Patafüüsiline tuumafüüsika: vomi-
 tiivne diskursus [Madis Kõivu romaani „Päev”
 retsensioon]. – Vikerraar 2005, nr 4–5,
 lk 170–173.

²³ Vt **T. Rimmel**, Kirjandus kvantteooria
 mõjuväljas. (Tallinna Ülikooli humanitaar-
 teaduste dissertatsioonid 77.) Tallinna Ülikool,
 2023.

²⁴ Luule on ülev ehmatas. Ilmar Laaban 100 /
 Poetry – A Sublime Startle: Ilmar Laaban 100.
 Eesti-uuringute Tippkeskuse 12. aastakonve-
 rents, 9.–10. detsember 2021. Kava ja teesid.
 Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti-uuringute
 Tippkeskus, Eesti Teaduste Akadeemia Un-
 deri ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tartu: EKM
 Teaduskirjastus, 2021, lk 18–19. <https://www.kirmus.ee/laaban-100/CEES2021teesid.pdf>